

Loğman Rəşidzadə

(əvvəli ötən saylarımızda)

Ən real, həssas və toxunulmaz zaman bioloji zamandır. Düzdür, biz özümüzü, öz zamanımızı onun təbii və həssas ritminə kökləyib bilməsək də, bioloji zamanı aldadır, çaşdırır, öz iradəmizə tabe etməyə çalışırıq. Xarakterik bir misal. Müasir quşçuluq komplekslərinin birində çalışmış tanışımız bu əhvalatı danışdı. Söylədi ki, biz gündə iki dəfə, bəzən də üç dəfə yumurta götürmək üçün hiyləyə əl atırdıq. Toyuqları yaxşı yemləyib, sularını verib işıqları qəfil söndürürdük. Xüsusi klimat yaradır, şərti gecə ab-havasını formalaşdırırdıq. Müəyyən vaxtdan sonra toyuqlar özvlərini gecə mühitində hiss edir və dincəldilər. Quşlar adətən şərti şəkildə yatırlar. Onlar zamanı bədənleri ilə hiss edir, rahat olanda şərti reflekslə bir günün ötdüyünü güman edirlər. Bu vaxt işıqlar qəfil yandırılır, süni quş civiltilləri, heyvan böyütləri, insan səsləri ilə səhər sübh çağının əhval-ruhiyyəsi yaradılır. Hətta sübh havasını xatırladan klimat üçün içəri süni hava axını buraxılır. Beləliklə, toyuqlar aldanır, elə bilirlər ki, səhər açılıb, yumurtlamaq vaxtıdır və şərti reflekslə kütləvi şəkildə yumurtlayırlar. Demək, insan bioloji zamana müdaxilə edib onu öz xeyrinə dəyişə bilər.

Amma bütün bu cəhdlərə, eksperimentlərə baxmayaraq, biz zaman içində bir zaman daşıyıcısıyıq və istəsək də, istəməsək də, onun atributu kimi bu və ya başqa parametrlərlə zamana tabeyik. Zaman maddi aləmdə cərəyan etdiyindən biz də maddi varlıq kimi onun bir hissəsiyik. Zaman ömrümüzün kərpicləridir, həyatımız zərrə-zərrə ondan hörülür. Zaman bizdən talayib apardığı qədər də bizə nələrsə bəxş edir. Hörgü isə bizdən asılıdır. Ömrü zamana kökləmək bizim özümüzə, xarakterimizə, yaşam tərzimizə aiddir.

İçimizdəki zaman isə bizim mənəvi-ruhi, psixoloji strukturu-muzdur. Bu, artıq hər kəsin fərdi dünyası, sənin özündə yaranan, özündə yaşanan, sənə məxsus bir hissi - emosional və virtual ölçülərdir. İnsan həyatının gərdisi ellepisaridir. Çıxış nöqtəsi kimi sıfırdan başlayan bu proses finiş xəttinə də sıfır nöqtəsində çatır. Uşaq vaxtı biz aşib-daşan enerjimizi yığıb-yığışdırma bilmir, coşqun həyat yaşayır, tez böyümək istəyirik. Buna görə hətta, zamanla cəngi-cidala çıxırıq, vaxtın gec getdiyini düşünürük. Əslində zaman həmin zamandır, vaxt həmin vaxtdır - öz ritmində, öz ahəngində. Ləng gedən isə bizim düşüncələrimizə hakim kəsilən daxili zamandır. Sadəcə, içimizdəki zamana köklənmiş hisslərimiz, aşib-daşan daxili enerjimiz, böyük arzu və istəklərimiz bizdə bu iddiaları yaradır. Elə ki, ellepsin pik nöqtə-

İLLÜZİYA

Oğlum Erola

sine çatırıq və qocalığa doğru eniş etməyə başlayırıq, onda vaxt sürətlə gedir, onu heç cürə tutub saxlamaq olmur. Yaxud, tələsdiyimiz vaxtda zaman sanki qaçır, boş-bekar olanda isə saatin əqrəblərindən elə bil daş asılıb qalır. Bəzi adamlar onluq say sistemini əksinə sayır, yəni birdən yox, ondan başlayıb aşağı gəlir: on, doqquz və s. Sanki saymağı sürətləndirir. (Guya ki, yuxarıdan aşağı daha sürətlə gəlmək olur). Əslində eyni prosesdir, ya elə, ya belə. Bu, bizim içimizdəki zamandır, ruhi, mənəvi, hissi-emosional zaman... Biz ona daha çox bağlıyıq, daha çox inanırıq, özümüzü ona kökləyəndə daxili ruhi rahatlıq tapır, əminlikdə yaşayırıq. Başqa bir səciyyəvi misal: bəzən insan ahıl vaxtlarında da özünü kür aparır, şıltaqlıq edir, yaşına yaraşmayan uşaq hərəkətlərinə yol verir. Həmin anda o, məhz içindəki zamana köklənmiş olur, uşaqlığına dönmə həmin dövrü yaşayır.

Burada dəqiq məntiq axtarmaq absurdur. Bu, hiss və emosionalın məhsuludur, bu, bəsirət gözünün itiliyi, parlaqlığı, duyğu genişliyi, poetik vüsətlə bağlıdır. **Odur ki, uşaqlıq yalandır, ilğimdir. Xeyallarla yaşayırısan, reallığın fəvqündəsən, eyforik və təhtəlsüz arzularda gələcək qurursan, bu illüziyalara da, təbii ki, inanırsan. Elə ki, qocalıq gəlir, hər şey durulur, aydınlaşır, öz donunda, öz biçimində görünür, həqiqət üzə çıxır. Bəli, həqiqət qocalıqdır. İstedadlı şairimiz Ramiz Rövşən də bunu sərəst ifadə edir:**

Ömür bir bulanıq suymuş, deməli,
Demə, qocaldıqca, durulur adam...

Zaman içində zaman yaşamaq, yaxud həyatını içindəki ruhi zamanın kodlarına kökləmək bəlkə də elə real, praktik absurddan qaçmaq, daha munis bir metafizik dünya qurmaq cəhdidir?.. **Bütün halətlərdə bu, həyatdakı əndişələrdən xilas olmaq üçün insan qəlbinin və ruhunun çıxışı nöqtəsi, özünütəhqin, özünüetirafdır.** Adını unutduğum şairin belə bir poetik bəndi var:

**Dünya zaman içində,
Zaman özge biçimdə.
Mən qürbətdə deyiləm,
Qürbət mənim içimdə.**

Buradakı mücərrəd qürbət anlayışı bizim içimizdəki zamanın koordinasiyaşdırma vətəndə yaşadığın zaman çərçivəsində qürbət hiss etmək, qəlbində qürbət yükü daşımaq, içindəki zamanın bu duyğulara köklənməsi, həmin hissi-emosional vəziyyəti daxili aləmində yaşatmaqdır. Yaxud, **Həzrət Əlinin (ə.s.) belə bir kəlamına diqqət yetirək: "Kasib kişi evinin içində də qəribdir".** Burada kasıblıq və qəriblik identifikasiyası da insanın içindəki zamanın parametrləridir. Həqiqət də eləcə,

budur. Maddi zamanda gəzib-dolaşan, çalışıb-vuruşan, bütün uğursuzluqlara rəğmən yaşamağa davam edən kasib kişinin yalanı rəşional zamanın predmetidir. Əsl həqiqət isə kasıblıq ucbatından onun daxilində yaşatdığı özgələşmə, xəcalət, ruhi düşkünlük, acizlik və məğmunluqdur. Bəzən insan şad-xürrəm yaşadığı anda daxilən, qəfil sıxıntı hiss edir, darıxır, qəm-qüssəyə batır. İnsanın gələcək bəlalari qabaqcadan hiss etmək qabiliyyəti də, məhz, daxili zamanın diktəsilə formalaşır. Belə gözlənilməz hissi-emosional və psixoloji yaşantılar, əslində insanın həmin halı, vəziyyəti daha təbii olan daxil zamanının diktəsilə yaranır. Başqa sözlə, insan maddi zamanda duymadıklarını daxil zamanda yaşaya bilir.

Rəşional zamanda yaşaya-yaşaya biz, paralel daxil zamanımızı da formalaşdırır, mənəvi dünyamızı bu müstəviyə kökləyirik. Bunun yolu özünütəkmilləşdirmədən, özünüdərkədən, ruhunu və mənəviyyətini saflaşdırmaqdan keçir. Rəşional zamanın eybəcərliklərindən qaçmağın yeganə yolu budur. **İrfan alimləri bu barədə yazır: "Arif mənəvi seyrinin ilk anlarında vaxt və zamana tabedir. Hələ maddi aləmi tərk etməmişdir. Zaman da maddi aləmdə cərəyan etdiyindən ona tabe olmaq məcburiyyətdəndir. Vaxta tabe olduğuna görə ona "ibnül vəqt", yəni "vaxtın övladı" deyirlər.**

Arif maddi bədənini onun qərar tutduğu aləmlə bir yerdə tərk edən zaman vaxtdan da qurtulur. Ondan öne keçir. Çünki mücərrəd aləmdə vaxt məfhumu yoxdur, məkan deyilən bir şey də yoxdur. Arif mənəvi seyrini zamanı maddiyyatdan və onun içində olan hər bir şeydən yüksələn an o, özü vaxta hakim olur. Vaxtı ayağı altına alır. Bu zaman o, artıq vaxtın övladı deyildir. Ona "əbul vəqt" deyirlər, yəni "vaxtın atası"... "Əbul vəqt" olan zaman arif üçün zaman heç bir mənə kəsb etmir. O, zamanları istədiyi kimi idarə edə bilir və istədiyi zamanda da qərar tapa bilir. Həmçinin o, "əbul əmkinə", yəni "məkanların atası" da olur. Məkanlara hakim olan arif istədiyi məkanda qərar tapır. Adi insanlar üçün manəə hesab edilən şeylər onun üçün manəə deyildir." (Şeyx Əbu Əli ibn Sina "Ariflərin irfanı məqamları").

Belə bir fikir də var ki, ümumiyyətlə, zaman anlayışı yoxdur, bu, bir absurddur. Herman Hessenin "Şiddharta" əsərində bir məqama diqqət edək. Əsərin qəhrəmanı Şiddharta təbiət haqda danışanda dünya və yaşam barədə fikirlərini bölüşəndə deyir: **"Sən də çaydan öyrəndinmi o sirri, zaman deyə bir şey olmadığını?"** Doğrudan da, çayın suyu eyni zamanda hər yerdədir, mənəbəyində də eyni zamandır, axdığı yerlərdə də, qo-

İnsanlar həqiqət yox, onları yaşadacaq illüziya axtarırlar.

Anais Nin

vuşduğu mənəbədə də ... **Hərəkət də: "Axar suya iki dəfə girmək olmaz",** - kəlamıyla məhz zamanın nisbiliyinə, daha dəqiq desək, absurdluğuna işarə etməmişdirmi?.. Bu barədə ayrı-ayrı filosoflar zaman-zaman bir-birini tamamlayan fikirlər söyləmişlər.

Bütün bunlara rəğmən ən munis və sədiq bələdçi içimizdəki zamandır. Ona söykənib, ona güvənib yaşamaq daha etibarlı, daha önəmlidir. Biz az-çox bu müstəvidə xoşbəxt və ümidliyik. Çünki səmimiyyəti və psixoloji rahatlığı bu mənəvi meridianlarımızda, ruhi paralellərimizdə tapa bilirik.

İdiotizm

Qeyd etdik ki, rəşional həyatımızla yanaşı, içimizdəki virtual dünyada, tamam başqa bir aləmdə də özümüz özümüzə əndişə-dəyik. Haqla nahaqqın əlində qalmışıq. Nə o yanlışlıq, nə bu yanlışlıq. Daxili aləmində də dilemmədəyiq: it hürənə gedək, yoxsa işıq gələne? Həqiqət axtaraq, yoxsa yalana doğru gedək? Reallığın sərt üzünü qəbul edək, yoxsa illüziyalara, xeyallara, eksistensial eksperimentlərə, təhtəlsüz rahatlığa söykəkək? Tarixi yaddaşın uçuq divarlarını da son anda yalanla hürürüksə, dünün olmuşları da hərədidib-fırladıb öz xeyrimizə işləyən fakt kimi salnamələşdiriksə, əbədi həqiqət axtarmağa dəyərimi? Tarixi təzədən yazıb bumeranq yaradaq, yoxsa ört-basdır edək? Özünü təzədən təqdim etmək, açib-tökmək, faş etmək sərfəlidirmi? Bəlkə eləcə sirli yalanlar, illüziyalar qoynunda xumarlanacaq?.. Sərfəli yalan yaxşıdır, sınağa çəkən həqiqət? Reallıqdan, həqiqətdən haqq göyərirmi?.. Yaxud, yalan daha vacib mətləblərə aparırsa, haqq lazımdırımı? **Xilas yalandadırsa, ekstremal həqiqət axtaraqmı? Öz-özünü qoruyub xilas edə bilməyən həqiqət bizi xilas edəcəkmi? Daim isbata ehtiyacı olan həqiqətdən, aksiom yalan yaxşı deyilmi? Hamı "yalandan qaç", - deyir. Hamı yalanı şər hesab edir. Hamı "yalan fəlakətdir", - söyləyib haray salır. Amma hamı yalandan qaça bilirmi? Ən yaxşı halda hamı yalanın daha çox örtülüşünü, bərbəzəklişini, sətiraltısını, həqiqətə oxşarını seçir. Yalanla yalanı təsdiq edir, qoruyub saxlayır.**

İncildə deyilir: "Allah işıqdır və o vücudda heç bir zülmət ləkəsi yoxdur. Əgər biz özümüzü həm Allaha yaxın sayır, həm də ruhən qararıqlıqda qalırıqsa, deməli, yalan danışırıq və həqiqətdən uzaq gəzirik". Bəli, biz əzəldən, xislətdən doğuluşdan bu yolun yolçusuyuq. Sözdə Alla-

hı, yəni həqiqəti sevirik, əməldə isə əbədi zülmətdəyik. Allaha sarı gedirik, amma onun işığına bələne bilmirik, Şeytanın qara pəncəsində, sanki rahatlıq tapırıq! Ruhumuzu və qəlbimizi Şeytana satır, bunda aram olur, qararıqlığın xəlvət illüziyasında xumarlanırıq.

Bəlkə bir az sərbəst olaq, buxovları qırıb ataq, həqiqətin dar köynəyini cırıb həyatdan zövq ala? İllüziyasız olmur, xəyal-sız, dəlisov arzularsız həyatdan zövq almaq mümkün deyil. Sofokl "Qəzəbli Ayaks" əsərində insan sərbəstliyinin yalanla həqiqət sərhədlərindəki ölçülərinin həddini özünəməxsus normalarda görür: "...Hər bir insan öz ehtiraslarına nə qədər kororanə qapılıb qalırsa, nə qədər ağılsız ömür sürürsə, bir o qədər xoşbəxt olur. Çünki bütün düşüncələr və özünə əzab vermələr insanın qəlbini viranələşdirir; şövq heç vaxt aydınlıqda və ağıllılıqda olmur, əksinə sərbəstlikdə, eys-ışrətdə, ağılı itirməkdə, divanəlikdə olur: əsl həyatın canı bir çimdik dəlilikdədir və haqlı olan, hər şeyə ayıq gözlə baxan, ehtiraslara qul olmayan kəs heç cür normal insan sayıla bilməz, onu bir növ anomaliya hesab etmək olar: "Həyatda yalnız dəliliyə mübtəla olan kəsə əsl insan deyirlər". "Həyat yalnız qanmazlıqda gözəldir".

Başqa bir nöqtəyi-nəzər: insan təbiətində illüziyanın, mənəvi-psixoloji təbəddülatların, yalan və həqiqətin sosial parametrləri, eksklüziv sərhədləri barədə Erix Mariya Remark deyir: "Əldə edə bilmədiklərini əldə etdiklərindən həmişə yaxşı sanırsan. İnsan həyatının romantikası və idiotizmi, bax, budur".

K.Marks bunu bir başqa rəkursdan təhlil edir: "Hər şeyin izafisi idiotizmdir". Həddən artıq yaxşılıq, xeyirxahlıq, canıyananlıq da idiotizmdir. Və həqiqət də izafi normalarında idiotizmdir. Həqiqətinizə yalan da qatın, şirin olsun. Həyatı rahat və yüngül, fərəhli və sevincli yaşamaq naminə...

P.S. Bütün həyatı təcrübələr, fəlsəfi-nəzəri görüşlər, etik-estetik postulatlar, mənəvi-psixoloji eksperimentlər sübut edir ki, həyatda yalansız və illüziyasız yaşamaq olmur. Bəlkə heç lazım da deyil?..